

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav politologie

Bakalářská práce

Victoria Popova

**Koncept sovětského lidu po XX. sjezdu KSSS jako součást
sovětské ideologie a jeho politický význam v procesu destalinizace**

Concept of the Soviet people after 20. Congress of the CPSU as a part of Soviet
ideology and its political meaning during the de-stalinization process

2020

Vedoucí práce: doc. PhDr. Ing. Milan Znoj, CSc.

Poděkování

Rada bych zde poděkovala vedoucímu práce, doc. PhDr. Ing. Milanu Znojovi, CSc. za jeho čas, cenné rady a milý a vstřícný přístup.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 23. 7. 2020

.....

Victoria Popova

Abstrakt

Koncept sovětského lidu byl vždy součástí sovětského politického mýtu, ovšem po dobu existence sovětské moci se zásadně měnil jeho význam. Předmětem zkoumání bude změna významu konceptu sovětského lidu v procesu destalinizace po XX. sjezdu KSSS za Chruščevovy éry, kdy se stal ideologickou oporou budování sovětského právního státu a zároveň zůstal důležitou součástí komunistického politického náboženství. Mluvílo se jak o potřebě socialistické zákonnosti, tak se rovněž hlásalo, že ještě tato generace bude žít v komunismu. Zkoumání se tedy zaměří na ideologii komunistického režimu, která bude nahlížena jako politické náboženství, a předmětem zájmu budou praktické změny v institucích, zákonech, projevech politiků i ve veřejném prostoru, k nimž vedlo užívání nového konceptu sovětského lidu, který byl zbaven významového spojení se stalinskou teorií třídního boje a zotřování třídních rozporů.

Klíčová slova: sovětský lid, politické náboženství, sakralizace politiky, Stalin, Chruščov, destalinizace

Abstract

The concept of the Soviet people has always been a part of the Soviet political myth, nevertheless during the existence of the USSR its meaning had been changing substantially. The subject of research is transformation of meaning of the concept of the Soviet people during de-stalinization process after the 20. Congress of CPSU under Khrushchev, where that concept has got an ideological importance in construction of Soviet state of law and in the same time has stayed a significant part of the Communist political religion. It was about both need for socialist legality and promise the current generation will live in Communist society. Research will be focused on ideology of Communist regime as political religion. The subject of the thesis will be practical changes in institutions, laws, politician's speeches and public space as consequences of usage of the new concept of the Soviet people, which was spared from substantial link with Stalin's class struggle theory and class conflicts.

Key words: Soviet people, political religion, sacralisation of politics, Stalin, Khrushchev, de-stalinization

Obsah

1. Úvod

Teoretická část

2. Politické náboženství

2.1. Sakralizace politiky

2.2. Totalitarismus v kontextu politického náboženství

3. Sovětská ideologie

3.1. Charakteristika konceptu

3.2. Sovětský lid

Praktická část

4. Koncept sovětského lidu – doba stalinismu

5. Koncept sovětského lidu po XX. sjezdu

6. Závěr

7. Seznam literatury

Úvod

*...Tak jdou mocně, jdou a jdou –
vzadu se pes hlady motá,
vpředu s vlajkou krvavou,
ve vánici nespátřený
a kulkami nezraněný,
nadbouřlivou chůzí něžnou
a perlovou sprškou sněžnou,
s korunou z růžových listů –
vpředu kráčí Ježíš Kristus.*

Alexandr Blok. „Dvanáct“

Leden 1918, Petrohrad

Fundamentální otázka homo sapiens sapiens zní – kdo jsem? Touha po sebeurčení a zároveň po mýtické spáse sebe sama se vyostřila v surovém 20. století, ve světě válek a revolucí, kdy původní morální zákony již ztratily platnost a náboženská krize křesťansko-židovské tradice dosáhla svého vrcholu a ukázala se v praxi. V nově vzniklých státech došlo k emancipaci obyvatelstva, které vyžadovalo nový kolektivní politický mýtus a novou občanskou identitu.

Otázku národní, státní a občanské identity není na místě podceňovat ani ve stabilních a prosperujících společnostech. Ve státech procházejících politickou a ekonomickou krizí či během sociálních a politických otřesů, které se přímo dotýkají bezpečí a života jednotlivce, začíná být tato otázka přímo existenciálně důležitá. Sociální identifikace jednotlivce se definuje jako uvědomování příslušnosti k občanské společnosti toho či jiného státního útvaru. Tato příslušnost má pro jednotlivce významný smysl. Na občanskou identitu se také nahlíží jako na fenomén nadindividuálního vědomí, specifický rys občanské společnosti, který danou společnost charakterizuje jako kolektivní subjekt.¹ Občanská identita zajišťuje jednotu zájmů jednotlivce a občanského společenství, solidaritu a konsolidaci sil společnosti a je podmínkou státní celistvosti.

¹ Monastyrsky, D.: Civil Identity: Theoretical Approaches of the Research and the Forming Factors, *Humanities of the South of Russia*, 2017 Vol. 23, №1

Potřeba jednotlivce uvědomování si sebe sama, vlastního místa ve světě, touha patřit do společenství sobě podobných a možnost seberealizace v takovém společenství – to všechno jsou základní potřeby lidské bytosti, hned po potřebách fyziologických a bezpečnostních. Touha patřit k nějaké skupině je zkrátka založena v kolektivním vědomí jednotlivce od pradávna. Například ve starověku se vyloučení ze skupiny používalo jako trest a znamenalo jistou smrt. I proto je v lidské psychice ukotven následující logický řetězec: ztráta sociální identity se rovná smrti.

V rozpravách o pojetí identity se dá zajít skutečně daleko. Slovo „štěstí“ v ruském jazyce zní jako „šťastje“ – při povrchním etymologickém pohledu je patrný jeho smysl – být součástí velkého celku. Když do tohoto zapojím náboženský kontext, nebo spíše kontext víry, tak jednotlivec dosahuje maximálního uspokojení a štěstí v případě příslušnosti k něčemu většímu, než je on sám. Když vkladá všechny svoje talenty a schopnosti do služby ve prospěch něčeho skutečně velikého. Na první pohled to vypadá jako donucení a nabízí se otázka, proč se obětovat něčemu abstraktnímu. Psychika člověka však přesně po tomto touží a snaží se to vyhledat.

Totalitární ideologie bohužel dokázaly využít výše zmíněné vlastnosti lidské psychiky dokonale využít ve svůj prospěch. Převaha a priorita skupinové identity nad identitou jednotlivce historicky vedla ke katastrofálním následkům. Tradiční náboženství (ať už bylo jakkoli diskreditováno i dříve, navíc svými vlastními činy) bylo odmítnuto a zničeno a víra překroucena a zkreslena do své surogátní podoby. Ruské dějiny 20. století jsou toho trefným a smutným příkladem. Totalitární komunistický režim s jeho velkým terorem, hladomorem, všudypřítomným strachem, potlačením svobody a iniciativy jednotlivce měl fatální vliv nejen na ruskou státnost a společnost, ale i – troufnu si říci – brutálně modifikoval mezigenerační kolektivní paměť, a následky této modifikace bohužel nemůžeme úplně překonat doteď. Jak a proč se stalo tak, že ideologie byla schopna zasáhnout tak hluboko do společnosti vcelku a do života každého člověka zvlášť? Pro vysvětlení tohoto fenoménu se obrátím na neočividný pohled na totalitární komunistický režim v Rusku jako sakralizovaný jev. Mým východiskem bude teorie totalitarismu Hanse Maiera, která chápe komunismus z ideologického hlediska jako „politické náboženství“. Ve výkladu své teorie odkazuje mimo jiné na Solženicyna, podle kterého systém gulagu, genocidu ukrajinských kulaků a vraždu politických nepřátel v průmyslovém rozměru nelze vysvětlit „pouhým politickým kalkulem nebo státním zájmem“.² Pro Maiera je podstatná otázka příslušnosti v totalitárních státech, kde se vytvářejí

² Maier, H. *Politická náboženství: totalitární režimy a křesťanství*. Centrum pro studium demokracie a kultury. Brno, 1999. s. 10

„existenciálně riskantní“ příslušnosti, které vykazují v mnohém shodnou strukturu s příslušností k církvi a za určitých podmínek, na které se váže vstup, vystoupení a sankcionování, v nich existují „čistá učení“, „svaté knihy a zákony“, hereze a kacířství, péče o víru a mrav. Vůdcové moderních totalitárních států využívají náboženských prvků jako prostředků s cílem ospravedlnění své vlastní moci a rozšíření své legitimacy za podmínkou vyřazení nebo dokonce vyhlazení cizí legitimacy náboženského charakteru, kterou nemohli kontrolovat a která by se v případě krize mohla jevit jako nebezpečná konkurence.³ V takových režimech „technické“ aspekty získávání a utvrzování moci nahrazují kategorie nábožensko-psychologické, pocházející z lidské psychiky a mentality.⁴ To vše se podle Maiera rozvinulo v plné míře v SSSR. Obyvatelstvo Sovětského svazu tak mělo na výběr dvě varianty: buď se muselo přizpůsobit a podlehnout pravidlům, rituálům a obřadům nové všudypřítomné ideologie, řízené politickou stranou bolševiků, a zapojit se do pravidelných teatrálních oslav vítězství Říjnové revoluce, nebo za nesouhlas zaplatit vlastním životem či v tom „lepší“ případě skončit v koncentračních a pracovních táborech s cejchem „nepřítel lidu“.

Nutno podotknout, že i když komunistický režim v Rusku podle teorie Maiera celou dobu představoval fenomén politického náboženství, nelze říci, že byl konstantně statický. Od svého nastolení v roce 1917 po pád na konci 80. let režim a s ním i koncept sovětského lidu procházel několika etapami rozvoje. Můj zájem se soustředí především na zásadní změně konceptu sovětského společenství, jejíž zlomovým bodem se stal XX. sjezd KSSS v roce 1956. Ta zásadní změna znamenala přechod od takzvané stalinské doby, kdy koncept sovětského lidu umožňoval totalitární praxi, k době chruščovovské neboli „období tání“. Koncept sovětského lidu v této době vedl ke změně totalitární praxe směrem k budování sovětské zákonnosti a sovětského právního státu a umožňoval modernizaci společnosti a soužití vícero kultur v jednom velkém sovětském státě. Tak stalinismus přestal být oficiální politikou KSSS. Pořád ale měl koncept sovětského lidu rysy totalitárního náboženství, došlo však k jeho podstatné revizi směrem, jak je uvedeno výše, ke konceptu sovětské zákonnosti a socialistického právního státu. To umožnilo destalinizaci společnosti a otevřelo cestu k nové modernizaci.

Téma mé bakalářské práce je kombinací několika témat, která pro mě představují především osobní a (doufám) v budoucnu i profesní zájem. Mou ambicí bylo skloubit problém občanské

³ Tamtéž, s.16

⁴ Tamtéž, s. 29

identity ruského národa v době komunismu, nahlédnout na něj z pohledu politického náboženství a názorně ukázat, jak se měnil koncept sovětského lidu v době destalinizace a politického uvolnění. Pokusím se prozkoumat, jaké historické předpoklady napomohly formování kolektivního vědomí ruského (a následně sovětského) národu. Vysvětlím, proč Rusko podleho kultu třídy a osobnosti. Také zkusím prozkoumat předpoklady lidské psychiky k symbolickému a náboženskému vnímání světa během sociálně-politické krize. Obecně prozkoumám přírodu identity sovětského lidu, jak se ta identita měnila v čase pod vlivem ideologie, změn politického kurzu a historických událostí.

Má práce se skládá ze dvou částí – teoretické a praktické. Teoretickou základnu tvoří fenomén politického náboženství a sakralizace politiky na příkladě totalitního režimu a komunistické ideologie v Sovětském svazu. V první podkapitole se budu věnovat pojmu náboženství, procesu sakralizace politiky, jejím příčinám a etapám v průběhu dějin. Rozliším také občanské a politické náboženství pro lepší znázornění toho posledního, které budu používat jako východisko pro nahlížení na totalitní komunistický režim v Sovětském svazu. V souvislosti s politickým náboženstvím budu též charakterizovat politický mýtus jako jeho nedílnou část. V rámci možností navážu i na psychologii osobnostní a sociálně-občanskou včetně kolektivního vědomí a nevědomí a jeho roli, kterou hraje při formování a prosazování toho či jiného politického mýtu. Druhá podkapitola teoretické části bude představovat vymezující politický, historický a kulturní rámec pro následující praktickou část. Zaměřím se na základní body sovětské ideologie a o začátcích stanovení konceptu sovětského lidu.

Praktická část bude rozdělena do dvou podkapitol. Zlomovým bodem jest XX. sjezd KSSS a jeho dopady na oficiální politický kurz komunistické strany ve vztahu k sovětskému lidu jako součást komunistického politického náboženství. Cílem mého výzkumu bude zanalyzovat, jak se změnil koncept sovětského lidu a názorně to dokázat na základě komparace stranického periodika, především novin „Pravda“ a klíčových stranických projevů politických představitelů Sovětského svazu v období stalinském a právě po XX. sjezdu KSSS.

Teoretická část

2. Politické náboženství

2.1. Sakralizace politiky

Během celého chodu dějin lidstva se politika a náboženství navzájem neustále ovlivňují a společně interagují. Zde je na místě zastavit se u několika pojmů, se kterými budu operovat v dané podkapitole. Nejdříve se obrátíme na pojem náboženství obecně. Mezi mnoha definicemi pojmu „náboženství“ jsem si zvolila tu, jak ji představil italský historik Emilio Gentile a kterou bych mohla v následujícím zkoumání nejlépe využít v kontextu politickém. Náboženství podle Gentileho je „*soustavou přesvědčení, mýtů, obřadů a symbolů, které vykládají a definují význam a cíl lidské existence, přičemž tato soustava způsobuje, že osud jednotlivce a společnosti jsou podřízené vyšší entitě*“.⁵ V této a další podkapitolách se budu opírat o tuto definici a používat ji jako základ při vysvětlování a sledování propojení politiky a náboženských prvků, zvláště pak v totalitárním komunistickém režimu v Rusku.

Co se týče politického náboženství, tento termín poprvé použil německý politický filozof Eric Voegelin.⁶ Politické náboženství není náboženstvím tradičním; nepředpokládá víru v něco nadpřirozeného, naopak se většinou hrdě prohlašuje za ateistické, což budu detailněji rozebírat později. Nicméně přebírá od tradičních náboženství jejich patos a fanatismus, je radikální, chce ovlivňovat všechny aspekty života jednotlivce, netoleruje odlišné názory na to, co je dobro a co je zlo. Pro lepší pochopení fenoménu politického náboženství se zaměřím na proces sakralizace politiky.

Proces sakralizace je neočividně ovlivněn procesem sekularizace. Jakmile proběhne ve společnosti rozdělení politickou a náboženskou sféru vlivu, ta politická sféra nejdříve získá nezávislost a vybuduje vlastní institucionální samostatnost vůči tradičnímu náboženství⁷, a potom rozšíří svůj vliv natolik, že převezme právo určovat základní cíl a smysl lidské existence, který by platil nejen globálně pro celou společnost, ale i pro každého jednotlivce jmenovitě. Z toho však nevyplývá, že sakralizace politiky je přímý důsledek sekularizace:

⁵ Gentile, E.: *Politická náboženství: mezi demokracie a totalitarismem*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2008, s.10

⁶ Voegelin, E.: *Politická náboženství*. Praha: OIKOYMENH, 2015

⁷ Gentile, E.: *Politická náboženství: mezi demokracie a totalitarismem*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2008, s. 10

podle Gentileho se tak stává jen za podmínky, že se politická entita, například národ, stát, rasa, společenská třída, strana nebo hnutí přetvoří v entitu posvátnou a získá charakter sakrálního neboli tajemného, nepředvídatelného až transcendentního, všeobecně uctívaného a nepopíratelného. Taková politická entita pak existuje ve světě vlastních vyrobených hodnotách a přesvědčeních a vytváří svůj politický mýtus (nebo spíše modifikuje dosavadní s ponecháním základní struktury tradičního mýtu). Tak politika získává sakrální rozměr. Gentile spojuje začátek procesu sakralizace politiky s příchodem masové politiky. Představuje americkou a francouzskou revoluci jako první výjev politického náboženství, první pokus o změnu globálního pojetí lidské existence a prosazení nových hodnot, přesvědčení a mýtů s cílem dodat novým vládním institucím sakrální význam a tímto je mimo jiné legitimizovat.

Dalším krokem v rozvoji sakralizace politiky se stal vznik národních států. Aktivně se prosazovala oddanost a věrnost svému národu a státu, přijímaly se nové principy a hodnoty oslavující občanskou společnost. Zároveň se proces sakralizace politiky během 19. století odrážel v nových směrech filozofie, které se zaměřily na zbožštění člověka a vyloučení Boha (nebo dokonce oznámily smrt Boha jako to udělal Nietzsche). Feuerbach napsal v roce 1842: „*Musíme znovu nábožensky cítit, politika se musí stát naším náboženstvím. Může se jím ale stát pouze tehdy, pokud máme ve svém pojetí vyšší hodnotu, která by z politiky učinila naše náboženství.*”⁸ Příchod masových hnutí, především socialistických a revolučních s jejich uctíváním vůdce, symbolizací a bojem za nový šťastný život pro celé lidstvo, anebo dokonce vytvořením nové civilizace, přispěl k rozvoji sakralizace politiky. Masová hnutí podnítila mýtizaci světských entit (nikoliv religiálních) a požadovala od svých příznivců bezpodmínečnou loajalitu a věrnost zvolenému cíli, což by mělo být životní prioritou každého z těch příznivců.⁹

První světová válka se stala první vážnou zkouškou nových nacionálních hodnot. Tradiční náboženství přispěla k nahlížení na vojenský konflikt jako na binární souboj dobra a zla, apokalyptickou záležitost, Soudný den. Pro povzbuzení válečného ducha vojáků se v každé ze soupeřících stran prohlašovalo, že Bůh je s nimi a vede je k vítězství, záchraně a spáse lidstva. Důležité je upozornit, že tím se zvýšila oprávněnost násilí (tentokrát z důvodů politických, ne náboženských jako za křížáckých výprav) jako prostředek k vítězství dobra a obecnému blahu všech.

⁸ Tamtéž, s. 57, citováno Feuerbach, L. *Principi della filosofia. Necessita di una trasformazione*, s. 309

⁹ Tamtéž, s. 59

Proces sakralizace politiky se může vyvinout do dvou forem, které jsou protikladné: občanské náboženství a politické náboženství. Hlavním kritériem, podle kterého se tyto dvě formy liší, je „jejich postoj a chování vůči náboženství tradičnímu a jakým způsobem řeší vztah mezi úřední mocí a svobodou, jednotlivcem a státem“.¹⁰ V občanských náboženstvích na rozdíl od těch politických respektují pluralitu názorů a svobodu každého občana, dokážou koexistovat spolu s dalšími ideologiemi a hnutími. Politická náboženství jsou formou sakralizace politického systému, která je založena na „výsadním a neodvolatelném právu na moc a ideologickém monismu.“ Tradiční náboženství jsou v takových systémech většinou pronásledované a eliminované, jejichž místo obsazuje politický kult, ve kterém se musí povinně účastnit všichni občané. Pro odpůrce a nesouhlasící se používá násilí jako legitimní prostředek k zajištění „pořádku“.

Nyní bych se chtěla pozastavit u pojetí politického mýtu jako důležité součásti sakralizace politiky a politického náboženství zvláště.

Významný přínos ve zkoumání politického mýtu má dílo britského politologa Christophera Flooda „Political Myth“, ve kterém byly nalezeny paralely mezi mýtem politickým a mýtem posvátným. Při porovnání ideologie a moderního mýtu soustřeďuje Flood pozornost na jejich formu, tematiku, vizuální podání, poukazuje na korelaci politických rituálů a politických mýtů. „Ve sféře ideologie má teoretická argumentace mimořádnou prestiž, protože je reflexí rozumu, v níž se koncentruje obsah činnosti myšlení... Mýty také podporují námi uznávané hodnoty, poněvadž slouží příkladem jejich praktického užití. Proto se ideologie nedokáže obejít bez mýtotvorby.“¹¹

Mýtus a rituál hrají klíčovou roli v podporování pocitu příbuznosti uvnitř jedné sociální skupiny, určuje hranice mezi jednotlivými sociálními skupinami a tímto napomáhají zachování anebo rozpadu sociálních skupin obecně. Mýtus také svědčí principy sociální stratifikace a existující politickou hierarchii. Mýty se nicméně mohou stát nástrojem konfliktu, či dokonce ničení, a to v případě, když sjednocují jednu sociální skupinu na základě její konfrontace s druhou. Flood nakonec prohlašuje, že „role mýtu pro antické a tradiční společnosti je analogická roli ideologií pro společnost moderní.“¹²

Flood definuje mýtus jako „ideologicky zbarvené vyprávění, které předkládá pravdivé vysvětlení minulých, současných nebo předpokládaných politických událostí, a které sociální

¹⁰ Tamtéž, s. 23

¹¹ Flood, C.: *Political Myth: A theoretical introduction*, s. 241

¹² Tamtéž, s. 39

*skupina bere v jeho podstatě jako platné.*¹³ Pod spojením „ideologicky zabarveném“ má na mysli vyprávění, které přebírá dopouštění, hodnot, úkolů, které leží na základech určité ideologie a má v sobě zjevný nebo skrytý apel k zaujetí konkrétní ideologické pozici. Jinými slovy, zase jsme přišli k tomu, že mýtus má mimo jiné (sjednocující, segregační a tak dále) také manipulativní funkce. Prvním, kdo spojil koncept moderního mýtu s formou uvědomělé manipulace společenským vědomím v zájmu ideologie, byl Georges Sorel. Usiloval o využití zkreslení reality, které je neoddelitelné od mýtu, ve prospěch svého nejvyššího cíle – mobilizace francouzského proletariátu k svržení buržoazní společnosti. Podle Sorela je úkolem mýtu povzbudit obyvatelstvo k činu v reálném čase, nikoliv předpovídat budoucnost. Je dostačující vytvořit pouze obraz budoucnosti, která nastane za dobu neurčitou: *„Na mýtus se má nahlížet jako na prostředek pobídnutí masy k mobilizaci tady a teď. Pokoušet se diskutovat a řešit, jestli lze mýtus považovat jako přesnou předpověď, nemá cenu.*“¹⁴ Sorel předpokládá, že mýtus je naživu proto, že lidé potřebují víru, a opakující se neúspěchy nemohou uškodit skutečně silnému mýtu. Emoce jsou podmínkou přežití a úspěšného fungování mýtů a základem víry. A dokud žije víra, žije mýtus. Tak příslušníci katolicismu pojmají dějiny církve jako nepřetržitý boj proti Satanovi a každá komplikace jest pouze jedna epizoda dlouhé války, která skončí vítězstvím katolicismu. Stejně to funguje v politických režimech. Víra je absolutní, proto není jednoduché zničit mýtus racionálními argumenty. Dokud člověk věří ve svého hrdinu a jeho politiku, ztotožňuje realitu s mytologií, reálného politika s hrdinským obrazem. Podle toho se i chování jednotlivce, řídicího se mýtem, stává programovatelným a předvídatelným. Strach též dokáže aktualizovat mýtotvorbu. Iracionální strach v politice je účinným prostředkem k „vypojení“ zdravého rozumu a obranných psychologických mechanismů. Vyděšený člověk není schopen adekvátně vnímat dění a události, jediným cílem se pak stává zničení objektu strachu. Politický mýtus buduje názorný mytologický obraz politické reality kolem struktury tradičního mýtu. Kategorie času a prostoru se kvůli specifickému mytologickému myšlení vnímají skrz prizma protikladu „my versus oni“. Zakládají se představy o sakrálním teritoriu (na makroúrovni – obraz Vlasti) a nepřátelském prostředí kolem něj (i když ne vždy nepřátelským, spíše nepochopitelným, podivným a cizím). Odtud pochází podezřavý vztah k těm, kdo potenciálně mohou uškodit sakrálnímu teritoriu a zničit Kosmos a přinést Chaos. Jsou to předpoklady k zrození obrazu Nepřítele, jak vnějšího, tak vnitřního. Klíčová postava politického mýtu je obraz národního lídra, jehož hlavní charakteristikou je síla. Je to klasická

¹³ Flood, C.: *Political Myth: A theoretical introduction*, s. 44

¹⁴ Sorel, G.: *Reflections on Violence*, trs. T.Hulme and J.Roth, New York: Collier, s. 124

archetypická postava Hrdiny, který čelí Chaosu a vytváří Kosmos (neboli novou kulturu), jejíž zákonům se mají podříditi ostatní, jestli se chtějí spasit. Vytváří, ale zároveň má i moc zničit. Plní role proroka. Například jako ruská představa o carovi jako o zachránci, zosobnění řádu a místodržícího Boha na zemi.

Neposlední role v propojení legitimacy stávající politické elity a morálních hodnot, nasazování a zakořeňování určitých morálních a etických pravidel v společenském vědomí hraje jazyk. Síla a moc, kterou v sobě má Logos, je nepopíratelná jak v náboženství („*Na začátku bylo Slovo...*“ – první řádek v Evangelii podle Jana), tak i v konstruování moderních politických mýtů. Správné použití jazyka a jazykových forem má probíhat takovým způsobem, aby to mělo určitý vliv na vědomí (a často i podvědomí) obyvatelstva, bylo dostatečně srozumitelné, a ne příliš komplikované pro pochopení, aby zajišťovalo jeho přijetí a vstřebávání posluchačstvem a zároveň odpovídalo zájmům politických elit. Tím pádem jde o takzvanou verbální manipulaci.

Na závěr podkapitoly bych ráda uvedla čtyři případy, kdy se politické hnutí nebo režim dají identifikovat jako politické náboženství:

- když politické hnutí nebo režim posvěcuje prvenství jedné kolektivní sekulární entity a pokládá ji do středu soustavy přesvědčení a mýtů, které definují význam a nejvyšší cíl společenské existence, a určují, co je dobré a co zlé;
- toto pojetí formálně zachycuje v zákoníku etických a společenských pravidel, které jedince připoutávají k sakralizované entitě a nutí ho, aby jí byl věrný a oddaný, a to eventuálně do té míry, že za ni obětuje život;
- své příslušníky považuje za společenství vyvolených a své politické činy interpretuje jako plnění poslání přinášející lidstvu blaho;
- zavádí politickou liturgii uctívající kolektivní sakralizovanou entitu prostřednictvím kultu osob, které jsou jejími představiteli, a prostřednictvím mytizace a symbolizace svatých dějin, jež jsou pravidelně aktualizovány rituálním připomínáním událostí a hrdinských činů, kterých se v historii společenství vyvolení účastnili.¹⁵

2.2. Totalitarismus v kontextu politického náboženství

Příchod komunismu, fašismu a nacionál-socialismu na celosvětovou historickou scénu nemělo precedent za celé dějiny lidstva. Jak již bylo zmíněno, tyto ideologie jsou produktem procesů sekularizace v takových zemích Evropy, které v porovnání s ostatními evropskými

¹⁵ Tamtéž, s. 184

státy pozdě zahájily proces přechodu k určení sebe sama jako národního státu. Tyto země již ztratily svou patřičnost ke křesťanské tradici, usilovaly o politickou pospolitost na základě masové ideologie třídy nebo rasy, ekonomiky nebo krvi. Voegelin nachází paralely mezi totalitními režimy s jejich politickým uspořádáním s kvazi-náboženským prvkem a s jednotnými politicko-náboženskými modely antického Řecka a Egypta. Moderní diktatury jsou založené na vnitřním, subjektivně náboženském světě kolektivní rasy, třídy nebo státu, který je povyšuje na takzvané „realizační podobenství“ a zbožšťuje je. Voegelin kritizuje politická náboženství 20. století, která způsobila destruktivní dynamiku, jež uškodila fundament evropské civilizace, znehodnotila transcendentní zkušenost klasické religiózní víry a místo ní nasadila světskou politickou komunitu. „*Since the seventeenth century, nothing essential has changed about the basic features of the European politico-religious symbolism. Hierarchy and order, universal and particular ecclesia, kingdom of God and kingdom of the Devil, leadership and apocalypse remain to this day the formal language of the communal religion. The contents, by contrast, are slowly transformed in the direction prefigured by the Leviathan. The ecclesia progressively breaks away from the unit of the universal kingdom with the peak of its hierarchy in God; this occurs to the point where it becomes independent in individual cases, with its peak now within the world. No longer suffused by the sacral supreme source, it has instead become original sacral substance itself. Remnants of the old structure remain preserved in such inconsequential formulas as the following: the sacrally closed community acts ‘at the command of God’ when it expands itself in the earthly realm. But the ‘command of God’ is synonymous with innerworldly formulas such as ‘command of history’, ‘historical destiny’, ‘command of blood’, etc. Thus, we have only to add lines that were drawn earlier and to point out symptoms of the new fulfilment of content that are known to everyone as facts, but are seldom understood as expressions of political religiosity.*“¹⁶

Termínem „politické náboženství“ a jeho významem se po Voegelinovi zabývá i francouzský liberální filozof Raymond Aron. Na rozdíl od Voegelina, který se spíše zaměřuje na křesťanskou antropologii, koncepce Arona spočívá v tradici liberální kritiky totalitarismu. Aron používá koncepcí náboženství především se záměrem založeným na kritice náboženství v době osvícenství: totalitní režimy přebírají strukturu a základy náboženství, protože se pokoušejí obrátit nazpět současný rozkol mezi mocí – náboženstvím a politikou. Stejně jako

¹⁶ Voegelin, E.: *Politická náboženství*. Praha: OIKOYMENH, 2015 s. 49

náboženství bylo univerzální v raných společnostech, tak i ideologie se stávají univerzálně všudypřítomné v současných zemích s totalitním režimem.¹⁷

Problematické politického náboženství se věnoval německý politolog Hans Maier, na jehož dílo se primárně zaměříme v této podkapitole. Maier stejně jako Voegelin nahlížel na totalitní režimy – komunismus, fašismus a nacionál-socialismus jako na politická náboženství, která obsahují základní elementy tradičního náboženství, například očištění, pokání, kultovní modely chování a hereze. Maier navazuje na Arona a prohlašuje, že fenomén politického náboženství není nic jiného než náhražka skutečného náboženství. Zkoumá také původ této koncepce a pro ilustraci používá analýzu fenoménu nacismu spisovatele Franze Werfela. Werfel tvrdil, že se nacismus objevil jako atraktivní řešení sociálně-politické krize Výmarské republiky, který se prožíval navíc jako osobnostní krize smyslu a identity. Rýsuje obraz typického „člověka z ulice“ té doby, jehož život je zničen světovou válkou, a on sám se musí naučit žít v nové realitě, zklamaný z vědy a diktatury rozumu. Jeho synové považují tragédie otce za pasivní ego. Nová generace se snaží najít cestu v hledání vyššího řádu: „...*a super-order, an authority to which they passionately submit themselves, for which they would lay down their lives if necessary. ... Our age offers these young people two radical forms of belief. You already suspect that one of the sons of our man- on- the- street is a Communist and the other is a National Socialist. Naturalistic nihilism divides itself evenly into two branches. Youth steps away from the helplessness of the ego. Communism and National Socialism are primitive stages in the process of overcoming ego. They are ersatz- religions, or if you prefer, ersatz for religion. ... We have explained that the two most important movements of contemporary times, Communism and National Socialism, are anti- religious, yet they are systems of belief acting as religious surrogates and by no means just political ideologies. They are authentic children of the nihilistic epoch and for this reason have not fallen far from the tree. Like their father, they know no union with the transcendent and, like him, they float in a void. But they no longer can accept this void but must organize the excesses within the void in an attempt to overcome it.*“¹⁸

Katastrofa první světové války a zmatek poválečné doby způsobily mimo jiné revoluce v myšlení a způsobu uvažování jednotlivce. Člověk se ocitl v mentální prázdnotě: staré zákony a morální hodnoty selhaly. Ve stavu všestranného a všeobecného chaosu převažujícího řád

¹⁷ Maier, H.: Political Religion: a Concept and its Limitations, *Totalitarian Movements and Political Religions* 2007, №8. p. 5-16

¹⁸ Werfel, F.: „*Können wir ohne Gottesglauben leben?*“ In Werfel, *Zwischen oben und unten* (Stockholm, 1946), pp.65–148. Vzato z: Maier, H.: Political Religion: a Concept and its Limitations, *Totalitarian Movements and Political Religions* 2007, №8. p. 5-16

lidské vědomí nemůže fungovat dlouhodobě, proto se snaží ustanovit rovnováhu a vytvořit nový řád. V krizovém stavu je jedinec náchylnější k novým doktrínám, které slibují spásu a nový pořádek, obrací se k charismatickým lídrům s magickým oreolem zachránce a proroka kolem sebe – tak se vytváří kult osobnosti. Maier říká podobným prvkům v soudobých totalitních režimech „religious-like energies“ a trvá na tom, aby byly zkoumány právě z hlediska náboženství.

Tak Maier bere dosavadní antický koncept diktatury a dává mu náboženský obsah na příkladu totalitních režimů 20. století. Mezi rysy nového konceptu diktatur zařazuje nekompromisní rozšíření a intenzifikaci politické moci.¹⁹ Podtrhává zásadně nové rysy politické moci, která již není vázána na jakýkoliv vyrovnaný systém, soutěž sociálních skupin, ústavy, dělbou moci nebo na sociální pluralismus. Je všudypřítomná a všeobecně povinná, křičí z reproduktorů a transparentů, působí z plakátů a symbolů, projevuje se v slavnostních průvodech, nasazení nových tradic a rituálů, zasahuje do umění a školství, zkrátka používá všechny možné nástroje, aby pronikla skrz vnímání jednotlivce do jeho vědomí a rekonstruovala jeho mindset. Sociální život je velice militarizován a teatralizován. V rámci politického náboženství se světové události pojmají jako součást (nebo odraz) událostí religiózního, sakrálního a vesmírného charakteru. Cíl, který si stanoví religiózně-politické hnutí, jest Cíl s velkým písmenem, je hlavním úkolem lidské civilizace. Sakralizace politického konfliktu vede k sakrálnímu vnímání nepřítele. Nepřítel, kterému čelí stoupeni politického náboženství, není osobním ani politickým nepřítelem jedince. To je ztělesnění samotného zla. Žádná oběť ve jménu jeho zničení se nezdá příliš velkou, žádný kompromis není možný. Totalitní režimy fakticky používají elementy charakteristické pro náboženskou sféru. Například teror.²⁰ „*The iron shackle of terror constitutes the totalitarian political body and makes it an incomparable instrument in expediting the movement of the process of nature or history.*“²¹ Teror v totalitních režimech nahrazuje právo, je zprostředkován politickou ideologií. Represe a pravidelné čistky názorně demonstrovaly uplatnění principu „kdo není s námi, ten je proti nám“.

Maier upozorňuje na paradox, že ani Lenin, ani Mussolini, ani Hitler se nepovažovali za zakladatele nových náboženství a neměli příznivý vztah k náboženství samotnému. Na začátku ruské revoluce mezi bolševiky patřili takzvané religiózní socialisti. Například Lenin je pokoušel eliminovat, poněvadž pro něho jakékoliv náboženství, jakákoliv idea boha je

¹⁹ Maier, H.: ed. *Totalitarianism and Political Religions, Vol. I: concepts for the comparison of dictatorships*, p. 190

²⁰ Tamtéž, s. 193

²¹ Arendt, H.: *Origins of Totalitarianism*, 1955, p. 714

„nepopsatelně odpudivá“, jak se vyjádřil v dopise Maximu Gorkému. Hitler, podobně jako Mussolini, měl respekt k církvi jako k institucionálnímu prvku, její organizační konzistentností, pedagogické, osvětové, formující moci a moci nad duši každého jednotlivce. Vřele však odmítal pohled na dějiny v kontextu židovsko-křesťanské tradice, což považoval za předzvěst bolševismu. Takový postoj k tradičnímu náboženství však nevylučuje to, že příznivci diktátorů je budou následovat s nepochybně religiózní vírou, uvidí v nich náboženské postavy, které se mají uctívat a dokonce i zbožňovat. Stejně jako i doktríny a politické programy vládnoucích politických stran se budou brát a interpretovat jako religiózní sdělení. Spousta politických aktivistů, přívrženců a sympatizantů nových totalitních stran, slibujících buď návrat slavné národní minulosti, nebo budování principiálně nové společnosti, pojímali je a jejich politický kurz jako nikoliv anti-religiózní, nýbrž hluboce religiózní. Založili takzvanou novou církev nové správné víry. Jejich zápal, bezpodmínečná poslušnost a ochota nejen sloužit, ale i trpět a obětovat se pro veliký cíl, šly daleko za hranice pouhého politična.

Jak již bylo řečeno, politická náboženství se rozvíjejí centripetálně: od příznivců a fanatických nadšenců k centru moci – politické straně nebo rovnou k vůdci. Dalším charakteristickým rysem politického náboženství je to, že vrchol fanatického entuziasmu a religiózní dynamika připadá spíše na začátek jeho formování. Právě během této fáze začínají chápat politické strany a jejich lídři chápat jako mesiášský kult v čele se Spasitelem. Vzhledem k tomu, že totalitní režimy (stejně jako náboženství) se snaží rozšířit svůj vliv bez výjimky co nejvíce do všech sfér společnosti (včetně i té soukromé) a jedním z nejlepších nástrojů jim slouží ritualizace a symbolizace. Jak konkrétně se tedy některé ideologie přetvářejí v politické náboženství? Podle ruského politického filozofa Semedova tomu napomáhá zavedení rituálů obdobných až úplně napodobujících ty náboženské. Pod povrchem rituálu prochází proces sakralizace. I když se jedná o světské prvky, jako jsou stát, politická strana, národnost, rasa nebo politický lídr, dynamika sakralizace zajišťuje, že budou ve své podstatě přetvořeny do obdoby křesťanského religiózního universa věrnosti, víry a kultu. Nejnázornější příklad tohoto procesu je to, že místo křtu a svátku jména se v Sovětském svazu pokoušeli zavést „oktjabriný“ nebo „zvězdíný“ (od ruského slova „zvězda“ neboli česky „hvězda“ – narážka na symbol Rudé armády).²² Tamtéž patří zavedení nového kalendáře, demonstrace na nové státní svátky a nové symboly. V případě symbolů bolševici také nepřišli s žádnou inovací, jen vyměnili Betlémskou hvězdu za rudou.

²² Semedov, S.: *Političeskije religii. Vlast'* 2009 č.8

3. Sovětská ideologie

3.1. Charakteristika sovětské ideologie z hlediska politického náboženství

Komunismus v Rusku reprezentoval výjimečný jev jak z nacionálního hlediska, ovlivněný logikou ruských náboženských dějin, tak z mezinárodního. Ve vnitrostátním národnostním smyslu ruský filozof Nikolaj Berďajev označoval bolševismus za „deformaci ruského hledání pravdy, ruského mesiášství a univerzalizmu, ruské ideje, která získala zvrácenou formu v atmosféře války a rozkladu.“ Ve smyslu mezinárodním se Rusko 20. století stalo polygonem a zároveň hlavním tvůrcem extraordinárního sociálního experimentu. To byla reakce na smrt Boha v Evropě. Šlo o velký pokus vytvořit nové náboženství, novou víru a nového člověka. Berďajev také poukazuje na atomizaci a izolaci jedince v období krize humanismu na konci novověku. Opuštěný a zoufalý nový člověk prožívá nesnesitelnou hrůzu a snaží se hledat řešení v zařazení sebe sama do kolektivů s novým společným velikým Cílem, aby překonal tu osamělost a opuštěnost a potenciální duchovní smrt a materiální hlad. Tak antropocentrismus novověku vyústil v proces obratu ke kolektivismu a touze jedince někam patřit jako způsob uniknout před hlubokou sociální osamělostí. Znovu sjednotit atomizované obyvatelstvo pod heslem bratrství, svobody a rovnosti je to, v čem původně spočíval grandiózní záměr komunismu.

Pro pochopení tohoto procesu se obrátím k historické minulosti Ruska jako země – zakladatele Sovětského státu a kolébky revoluce. Jedním z hlavních historických úkolů Ruska bylo vždy dávat dohromady a integrovat početné množství etnických skupin žijících na jeho rozsáhlém teritoriu. Původní Ruská říše byla supranacionálním státem. Termín „Rus“ spíše poukazoval na civilizační pospolitost a pokračování byzantské náboženské tradice než na vyloženě etnickou příslušnost. Triáda „pravoslavije, samoděržavije, narodnost“ – heslo oficiální státní ideologie za doby Mikuláše I. – názorně ilustruje roli náboženství v politickém systému Ruského impéria. Je na prvním místě před samoděržavím, což jasně ukazuje fundamentální a základní postavení východní verze křesťanství, na kterém se stavěla ruská státnost a také podle pravoslaví se říšští poddaní identifikovali jako „Rusové“. Na přelomu 19. a 20. století autorita náboženství byla ve vědomí obyvatelstva Ruska stále mnohem větší než na Západě. Evropská změna paradigmatu s její antropocentrismem byla cizí pro ruské tradičně založené myšlení. Bolševici sice pohrdali autoritou náboženství a zejména

pravoslaví a metodicky ho pronásledovali a ničili. Nedokázali vymyslet v zásadě nic nového než již existující a v kolektivním nevědomí ruského člověka odpradávná ukotvenou strukturu vztahů jednotlivce a sakrálního.

„Marxismus je totiž nejen učení historického nebo ekonomického materialismu o úplné závislosti člověka na ekonomice, marxismus je také učení o vykoupení, o mesiášském poslání proletariátu, o nadcházející dokonalé společnosti, ve které člověk už nebude závislý na ekonomice, na moci a vítězství člověka nad iracionálními silami přírody a společnosti. Duše marxismu je tady a ne v ekonomickém determinismu. (...) Proletariát musí bojovat proti zvěčnění člověka, proti dehumanizaci hospodářství, musí ukázat všemohoucnost lidské aktivity.“²³

Jednalo se o starý princip v nové zvrácené variantě, i když byl afektovaně prohlášen za něco dosud nebývalého a podstatně inovačního. Místo náboženství obsadila ideologie, což je právě to o čem mluvil Raymond Aron: jakmile začne být ideologie všudypřítomná, jako předtím náboženství, lze v tomto případě mluvit o fenoménu politického náboženství. Nejsou již žádné státoprávní zákony, kterými se řídí politici, absolutní hodnoty jsou jediným měřítkem jak pro obyvatelstvo, tak pro vládu.

Religiózní komunistická morálka se ukázala být nelítostná ve vztahu ke konkrétnímu člověku, na kterého nahlížela jako na cihlu pro budování budoucí ideální společnosti. V takové situaci byl jednotlivec odsouzen stát se pouhou částí společného celku, na kterém byl závislý a jehož racionalitu musel stvrdit. V důsledku čehož se primát morálních hodnot proměnil v primát instituce nad osobností, autority nad iniciativou. Podobná záměna pojmu vedla k politické a ideologické intoleranci a etické dualitě, kde se instituce považovala za ztělesnění dobra a spravedlnosti proti zlu a nepravdě, v případě Sovětského svazu – proti všem, kdo nesouhlasí s politikou a vůlí této instituce.

I když nový komunistický režim úplně zahodil tradice minulosti pro svou legitimizaci v očích národa, musel tak či onak použít staré symboly a rituály. Po smrti Lenina v roce 1924 jeho tělo přenesli nástupci do mauzolea na Rudém náměstí v centru Moskvy se stejným vyznamenáním jako kdysi pravoslavné svaté carského Ruska. Stalin, bývalý seminarista a budoucí vůdce státu, přednesl řadu katechistických slibů věrnosti Leninovi a jeho závěti během ceremonii pohřbu. Tak první a nejvíce fundamentální element legitimacy nového státu – náboženský kult bezhříšného politického lídra – byl založen hned na začátku jeho

²³ Berďajev, N.: *Prameny a smysl ruského komunismu*. Prostor, 2012, str. 99

stanovení.²⁴ Zesnulý Lenin se stal někým jako byl Ježíš Kristus s vlastní ikonografií a evangeliem. Později však bylo jasné, že Lenin je nový Jan Křtitel, který si prokrestil cestu Stalinovi. Jeho následovníci, generální tajemníci ÚV KSSS, se snažili si reprezentovat jako měníci se apoštolové, vedoucí lidstvo, zvláště sovětský lid, od kapitalistické hrůzy k ráji na zemi internacionální egalitaristické společnosti. Opět cituji Berďajeva:

„Příčinou pozoruhodné dynamiky a působivosti marxistického komunismu je fakt, že má všechny znaky náboženství. Vědecká teorie a politická praxe by nikdy nemohly sehrát tak významnou roli. Mezi hlavní náboženské rysy marxismu patří jeho strohý dogmatický systém (třeba že si jinak zachovává praktickou pružnost), rozdělení na ortodoxii a herezi, zkosnatělost filosofie vědy, „svatá písma“ Marxe, Engelse, Lenina a Stalina, jež mohou být pouze vykládána, nikoli zpochybňována; rozdělení světa na dvě části: věřící vyznavače a nevěřící nepřátele; hierarchicky organizovaná komunistická církev s direktivami shora...“²⁵

Ve výsledku se stal komunismus nejvyšším projevem západního racionalistického vědomí, které aktivně odmítalo transcendentnost Boha a jakoukoli metafyziku, a na konci 19. století se zaměřilo na deifikace člověka s tím, že člověk je schopen sám projektovat nejen produkty mašinerie a technického rozvoje, ale i rozvoj sociální spolu s extrémně komplikovaným systémem společenských a mezilidských vztahů, a ale i člověka samotného. Západní rozum prohlásil, že může nejen vysvětlit svět, ale také ho sám od sebe změnit podle svého návrhu. Proč se právě Rusko stalo polygonem pro tak riskantní celosvětový komunistický experiment? To je typ otázky, na kterou nelze odpovědět jednoznačně, nicméně je ohledně toho spousta teorií. Západní svět je také sice místem sociálního experimentu, i když mnohem více humánního a méně riskantního – liberálního. Právě v Rusku se však ukázalo být možným to, co se považovalo za utopie na Západě a naopak, co bylo pro západní společnost přirozené – rozšířené občanské svobody a liberální ideologie v souladu s principem laissez-faire spolu s principy prvenství lidských práv a sociálního reformismu – v Rusku se ukázaly utopickými.²⁶ Existuje také pragmatičtější vysvětlení, které představil ruský sociolog Zagladin. Podle jeho názoru právě ideologie bolševiků, zejména ve variantě poupravené Stalinem, nejlépe odpovídala hlubinným, v podstatě středověkým stereotypům vědomí, kterých se ještě pořád nezbavila drtivá většina ruského obyvatelstva. Zastánci odlišných názorů – šlechta a větší část inteligence zahynula nebo emigrovala během revoluce.

²⁴ Billington, J.: *Russia in Search of Itself*. Woodrow Wilson Center Press with Johns Hopkins University Press, 2004, str. 42

²⁵ Berďajev, N.: *Říše ducha a říše císařova*. Pavel Mervart: Červený Kostelec 2005. Str.: 124

²⁶ Kortunov, S.: *Nacional'naja identičnost': postizhenie smysla*. Moscow: Aspekt-Press. 2009 s. 135

Existuje několik ústředních bodů v ruském vědomí, které odpovídají této teorii:

1. Apelace k zvláštní roli Ruska ve světovém rozvoji: Moskva – třetí Řím, SSSR – světlá budoucnost všeho lidstva a podobně;
2. Historická antizápadnická orientace společenského vědomí: boj proti agresi Latinů a proti imperialismu Západu;
3. Rozhraničení na „svoje“ a „cizí“ podle ideologického příznaku: nejdříve pravoslaví, pak marxismus – leninismus;
4. Extrémní podezíravost vůči cizincům.²⁷

Tak v bolševistické ideologii ateistická propaganda převzala základní ustanovení odloučeného pravoslavného náboženství, která jsou v podstatě podobná, čímž si evidentně zajistilo dostatečně dlouhotrvající existenci sovětské moci.

3.2. Sovětský lid

Moje práce je věnována bezprecedentnímu historickému, národnímu a politickému fenoménu „sovětský lid“. Jedinečnost tohoto sociálně-politického výtvaru spočívá v tom, že sovětská identita nevznikala přirozeným způsobem – časem, postupně, na základě teritoriální a kulturní jednoty. Proces formování konceptu sovětského lidu probíhal prudce a cílevědomě. Je to výsledek dvou proudů: disciplinární ideologické praxe shora a požadavek milionů obyvatelů zdola na novou kolektivní identitu. Sovětská identita je skutečným konstruktem epochy moderny.

Ve slovníku vědeckého komunismu definice sovětského národu zní jako „nové historické, sociální a internacionální společenství lidí, vzniklé ve Svazu sovětských, socialistických republik na základě vítězství socialismu, překonání třídních a národnostních antagonismů, sblížení různých tříd, sociálních skupin, národů a národností ve výsledku budování rozvinuté socialistické společnosti a utvrzování jejich těsné a nezrušitelné jednoty a harmonických vztahů mezi nimi.“²⁸

Samotný pojem „sovětský národ“ v oficiálním diskurzu předpokládalo sociálně-politickou konsolidaci, především jednotu dělníků a rolníků, kteří tvoří základ sovětského státu. Mezi

²⁷ Tamtéž, s. 135

²⁸ Naučnyj kommunizm, Slovník [on-line], pod redakcí prof. Rumjanceva, A.M. Moskva, Izdatel'stvo političeskoj literatury, 1983. Dostupné z <http://www.tapemark.narod.ru/kommunizm/188.html>

tím bylo realitou polykulturní naplnění, která se postupně utvrzovala v kolektivním vědomí ve vztahu k pojmu „sovětský národ“.²⁹

Jak již bylo řečeno, v sovětském Rusku byla hlavní oporou a hybatelem režimu ideologie. Sovětská věda byla zaúkolována vybudovat vědecký fundament, nepopíratelné opodstatnění pro danou ideologie na bázi faktického materiálu. Sovětští filozofové, sociologové a historikové vytvářeli charakteristiku procesu formování a rozvoje nového historického společenství v Sovětském svazu, jejích politických, sociálně-ekonomických a kulturně-ideologických principů. Vedoucí role v tomto procesu patřila dělnické třídě pod neomylným vedením Komunistické strany Sovětského svazu. Národnostní otázka týkající se vytvoření národnostních vztahů nového socialistického typu a zdokonalení mravního vzhledu sovětského lidu – to vše se řídilo na politické úrovni.³⁰ Vychovávání „nového člověka“ bylo jedním z nejdůležitějších úkolů, stanovených komunistickou stranou pro společnost. Hlavními charakteristikami takového „nového člověka“ byly pocit soběstačné celistvosti kolektiva, strany a třídy, směřování veškeré jeho činnosti na vykonávání úkolů určených stranou. Taková osobnost přichází o individualitu, poněvadž její život a smysl existence je závislý na rozhodnutích shora a veškerá iniciativa je vyloučena. Být spolu se všemi a být jako všichni – takový byl životní princip socialistického člověka, a odloučení od skupiny znamenalo těžký trest.

Hlavní role ve výchově „nového člověka“ tak patřila kolektivismu. Klasické heslo totalitních režimů „kdo není s námi, ten je proti nám“ plnilo organizační úlohu při budování pohledu na svět.³¹ Myslím, že podstatu vztahů masy a individua znovu nejlépe popsal Berďajev:

„Svoboda se nepojímá jako svoboda volby, nýbrž jako aktivní změna života, jak akt, který vykonává člověk nikoliv individuální, ale sociální po tom, co byla volba udělána. ... Jenom taková svoboda, svoboda kolektivního budování života v generální linii komunistické strany se uznává v sovětském Rusku. Pojetí svobody se vztahuje výlučně ke kolektivnímu vědomí, nikoliv k osobnímu. Osobnost nemá svobodu ve vztahu k sociálnímu kolektivu, nemá také osobní svědomí a osobního vědomí. Pro osobnost svoboda spočívá v její výjimečné přizpůsobivosti ke kolektivu. Ale osobnost, která se tomu kolektivu přizpůsobila a splynula s ním, dostane obrovskou svobodu i ve vztahu k celému zbývajícímu světu.“³²

²⁹ Grebenok, M.: Sovětský lid: státní-politický konstrukt. *Analytika kulturologii*, 2011 № 21, s.111

³⁰ Tamtéž, s. 115

³¹ Tamtéž, s. 116

³² Berďajev, N.: *Prameny a smysl ruského komunismu*. Prostor, 2012, str. 124

Režim potřeboval standardní osobnost, která by přesně vykonávala vládní nařízení a instrukce. Individualita se cíleně ponižovala a rozpouštěla v masech.

V novém sociálně-třídním socialistickém mezinárodním společenství cesta k budoucímu komunistickému splývání a ani ne internacionální, ale beznacionální společenské struktuře byla převážnou tendencí historického rozvoje. Objektivita a historická podmíněnost takového procesu sblížení národů se obhajovala tím, že jejich příslušnost k celé lidské komunitě (jinými slovy že jsme všichni lidé bez ohledu na etnickou příslušnost) objasňuje jejich sdílení v podstatě stejných morálních hodnot a mravních principů, je jim charakteristické (současně se zvláštnostmi) všechno všeobecně lidské, což dělá každou etnickou jednotku organickou součástí celého lidstva a že všechny národy ve svém historickém translačním pohybu procházejí stejnou úrovní rozvoje společnosti.

Tak sovětští vědci přišli k závěru, že všestranné a svobodné sblížení národností a národů, že vznik a rozvoj mezinárodního společenství je zákonitostí společenského pokroku epochy socialismu. Byl to úplně nový koncept lidského společenství v historii lidstva.³³

Sovětský národ by měl mít svou vlastní jedinečnou kulturu, která by v sobě spojovala socialismus, národnostní strukturu a internacionalismus. Tradiční národně-státní mravní hodnoty získávaly nový obsah. Základem jednoty a celistvosti mnohonárodnostního sovětského společenství byl socialistický režim, který sjednotil různorodé národy – obyvatele obrovského teritoria – prosazováním společných ideologických, světonázorových a etických hodnot. Pro organizace všeobecné patriotické výchovy bylo obnoveno historické vzdělávání a likvidace ngramotnosti. Rovnost vzdělávacích příležitostí zajišťuje stejné možnosti pro vyrábění a vnímání kulturních hodnot, pro jejich vzájemnou výměnu, zakládá fundament pro všestranné sblížení a vzájemné obohacení bratrských kultur. Je nutné podotknout, že obraz matky vlasti se zakládal na Sovětském svazu jako celku, nikoliv na „malé vlasti“, přičemž se tradiční metafora „děřzavnosti“ stala důležitým komponentem oficiálního diskurzu o sovětském patriotismu. Byl doplňován obrazem „velké rodiny“ s jejími nejlepšími syny a dcerami, úderníky různých národností, pyšníci se armádou a vojenskou slávou své země.³⁴

³³ Šerstobitov, V.: *Sovětský národ - nové historické společenství lidí*, Nauka, 1975

Vdovin, A.: „Nové historické společenství“ - teorie a praxe, *Voprosy nacionalisma*, 2012

Stenografický záznam XXII sjezdu KSSS http://istmat.info/files/uploads/52747/22_sezd_chast_3_1962_g.pdf

³⁴ Amanžolova, D.: Sovětský národ - historická realita nebo fantom? *Věstnik rossijskoj nacii*, 2014 № 4 (36). s. 15

Sovětský patriotismus předpokládal politickou loajalitu a kolektivní identita se formovala na základě představ o speciálních hodnotách a životním stylu jako předmětu společné národní sebeúcty. Politický a geografický prostor se spojoval v obraze sovětské vlasti včetně etnické různorodosti.

Praktická část

4. Koncept sovětského lidu – doba stalinismu

V úvodu jsem se zmínila o zhoubných následcích ideologií, jejichž jádrem je prioritní skupinové identity nad identitou jednotlivce. Komunistický režim, a zvláště stalinská doba, je tomu perfektní ilustrací.

V Sovětském svazu během občanské války a v době stalinismu panoval princip „kolektivní odpovědnosti“ neboli odpovědnosti členů nějaké skupiny za jednání a činy ostatních členů této skupiny bez faktického uznání viny konkrétního jednotlivce. Příkladem uplatňování principu kolektivní odpovědnosti jsou represe proti představitelům sociálních a národnostních skupin podle příznaků patřičnosti k těm skupinám, členům rodin „nepřátel lidu“, „kulaků“ a podobně.³⁵ Sovětský spisovatel Ilja Erenburg takto psal o represích proti kulakům ve svém románu „Den druhý“: „*Nikdo z nich nebyl vinen; byli však lidmi té třídy, která byla vinná za vše.*“³⁶

Nastolení sovětské fikce do vědomí obyvatelstva jako nejlepšího stavu společnosti za celou historie lidstva napomohla také izolovanost hned z několika stran – tlak zevnitř, ze strany nové vlády, z vnějšku a prostorově. „Nový socialistický svět“ byl ze všech stran obklíčen nepřátelskými kapitalistickými zeměmi, které představují smrtelné nebezpečí pro nově nastolený režim spravedlnosti. Navíc panovala neofobie – strach ze všeho, co přichází zvenčí.³⁷ Plán světové socialistické revoluce se nakonec ukázal být příliš ambiciózním, proto přišla koncepce „socialismu v jedné zemi“, kterou se „poštětilo“ být Rusko a okolní státy. To znamenalo další tlak na obyvatelstvo jako na avantgardu, průkopníky na cestě k lepšímu zítřku pro celý svět.

³⁵ Conquest, R.: *The harvest of sorrow: Soviet collectivization and the terror-famine*. Oxford University Press, 1986, p. 253

³⁶ Erenburg, I.: *Den druhý*, 2. vydání, Moskva, 1934, s. 33

³⁷ Levada, J.: „*Člověk sovětský*“: *problém rekonstrukce výchozích forem*, s.8

Rok „Velkého přelomu“ přinesl nový politický kurz VKP(b). Sovětská vláda pod vedením Stalina rozhodla, že diktatura proletariátu a jeho osud je příliš důležitá záležitost, aby byla ponechána v rukou samotného proletariátu. Proto místo cesty ekonomické liberalizace a prohloubení kurzu Nové ekonomické politiky byl zvolen kurz na vytvoření mobilizační ekonomiky s extrémní koncentrací zdrojů v rukou státu a politické represe proti celým sociálním třídám – především proti kulakům.³⁸

Proces kolektivizace a následná „likvidace kulaků jako třídy“ jsou elementy, které patří do agrární reformy jako výsledku rozhodnutí XIV. a XV. sjezdů VKP(b).³⁹ Tato agrární reforma byla spojené zesílení odpovědnosti za krádež společenského a státního vlastnictví, které bylo vyjádřeno především v přijetí Usnesení Ústředního výkonného výboru SSSR a Sovnarkomu SSSR od 7. srpna 1932, který je lidově známý jako „zákon pěti klásků“, který stanovil tvrdé míry boje s rozkrádáním socialistického majetku – trest smrti zastřelením nebo dlouhodobé vyloučení ze společnosti.⁴⁰ V praxi to znamenalo násilné a mimosoudní odnětí půdy, občanských práv a veškerých výrobních prostředků u středních a velkých rolníků a jejich vystěhování do vzdálených oblastí země. Důvodem ke stíhání většiny rolníků bylo neplnění povinných dodávek, zatajování obilí, verbální delikty a tak dále. Soudní líčení probíhalo schválně teatralizovaně přímo vedle bydliště „kulaka“, v kulturním sále nebo v kině za přítomnosti vybrané veřejnosti a místních funkcionářů. Takové zveřejnění by mělo sloužit jako varování pro ostatní obyvatelstvo, které by mohlo soucítit se zločincem nebo se chtít vzepřít proti režimu. Obvinění pro velké rolníky a protivníky kolektivizace vyhocovali do rozměrů státní zrahy, službě ve prospěch imperialismu a kontrarevoluce.⁴¹ V roce 1930 bylo sovětskou vládou přijato nařízení o likvidaci kontrarevolučního kulackého aktivu, rolníků spojených s Bílou gardou, církevními skupinami, které kladly překážky procesu kolektivizace, ničily a schovávaly svůj majetek před sovětskou vládou.⁴²

Pro ty, kterým se poštěstilo vyhnout „černému voronkovi“ (název pro vězeňský vůz v sovětském Rusku, pak metafora pro jisté neštěstí a katastrofu), zůstat na svobodě (bez ohledu na jistou relativitu pojmu) neznamenalो užívání si socialistického ráje. Životní úroveň se ve

³⁸ Stalin, I.: *K otázce likvidace kulactví jako třídy*. Zdroj: <http://istmat.info/node/44261>

Angarov, A.: *Třídní boj v sovětské vesnici*. Moskva: 1929.

Gordon, L, Klopov, E.: *Co to bylo? Úvahy o předpokladech toho, co se nám stalo ve 30 40. letech*, Moskva, Politizdat, 1989

³⁹ Stalin, I.: *Dílo 12*, 1949., s. 141-172. Zdroj: <http://istmat.info/node/20180>

⁴⁰ Rubinstein, B.: *Sovětskij zakon i socialističeskoje chozjajstvo*, Moskva, 1936, s. 19

https://histrf.ru/biblioteka/b/o-tak-nazyvaemom-ukazie-7-8-ili-zakonie-o-piati-koloskakh#_edn3

⁴¹ Kaplan, K.: *Nekrvavá revoluce*. Mladá fronta, Praha 1993.

⁴² Postanovlěnije Politburo CK VKP(b) “*O měroprijatijach po likvidacii kulackych chozjajstv v rajonach splošnoj kollektivizacii*” 30.1.1930 zdroj: <http://istmat.info/node/30863>

30. letech drasticky snížila jak ve městech, tak i na venkově. Důsledkem zrychlené industrializace došlo k velké vlně urbanizace. Na jednoho obyvatele města na konci 30. let připadalo méně metrů čtverečních obytné plochy než před revolucí. Bytová krize, zvýšení dětské úmrtnosti, stálý deficit potravin, nemluvě o hladomoru v některých oblastech SSSR – to vše doprovázela euforie z budování světlé komunistické budoucnosti.⁴³

V roce 1936 byla přijata nová stalinská ústava, která demonstrovala světu, že v SSSR existuje progresivní demokratický režim a že občanská a sociální práva jsou garantovaná v plné míře. Pro všechny občany byla sepsaná stejná občanská práva: právo na práci, odpočinek, materiální podporu v nemoci a ve stáří. Ústava také zajišťovala svobodu vědomí, vyznání, slova, tisku, demonstrací a shromažďování. Ve skutečnosti však ústava byla jen fasádou totalitárního režimu. Spousta jejích ustanovení se nedodržovala, porušovala nebo se jevila čistě formálními. Nelze však říci, že fiktivní charakter ústavy byl nečekaným: předchozí sovětské ústavy také zajišťovaly práva tisku a demonstrací, ale jen v případech, že odpovídají zájmům pracujících. Ústava 1936 garantovala veškerá práva důležitým dodatkem: v souvislosti se zájmy pracujících a s cílem posílení socialistického režimu.⁴⁴ Ústava prohlašovala: ten, kdo má za úkol oslabit socialistický režim, je nepřitelem lidu.⁴⁵

Do textu Ústavy Sovětského svazu nebyl zařazen článek, který by garantoval právo na život. V SSSR se trest smrti používal často a vykonával se za celou řadu přestupků včetně nenásilných. V období 1920–1945 (zejména během „velkého teroru“) se rozsudek nejvyššího trestu vynášel hromadně a často mimosoudní cestou.⁴⁶ Byl vytvořen speciální orgán mimosoudní represe při NKVD v republikách, krajích a oblastech SSSR – trojka. Skládal se ze třech lidí – vedoucího NKVD republiky nebo kraje, tajemníka obkoma VKP(b) a státního zástupce republiky nebo kraje. Trojka měla pravomoc odsuzovat vězně k trestu smrti zastřelením nebo k uvěznění ve vazbě nebo v koncentračním táboru (přičemž procedura trestního řízení byla hodně urychlena a zjednodušena).⁴⁷ Vznik trojek patřil k druhé vlně stalinských represí, rozpoutaných zavražděním členem Politbyra a tajemníka Ústředního výboru Kirova. V tu chvíli represe začaly nosit nejen třídní charakter, ale i masový. Zasahovaly nejen sovětský lid, ale týkaly se strany samotné.

⁴³ Starkov, B., Pavlov, S.: *Opravdová historie RSDRP-RKP(b)-VKP(b). Krátký kurz*. Piter, 2010. s. 463

⁴⁴ Ústava SSSR 5.12.1936 článek 125

⁴⁵ Ústava SSSR 5.12.1936 článek 131 část 2

⁴⁶ <https://pravo.ru/story/206498/>

⁴⁷ Postanovlěnije Politburo CK VKP (b) o sozdanii Osobych Trojek. 15.9.1938 zdroj: <http://istmat.info/node/32980>

Charakteristickým rysem vědomí nového sovětského člověka té doby byla jeho neschopnost porovnat dva obrazy světa: to, co se vysílá skrz prizmu propagandy (sorealistické filmy, hudba, plakáty) a každodenní realitu. Člověk mohl vidět, jak zatýkají souseda a další den v slyšet v kině, že v SSSR nemůže být zatčen nevinný člověk. Neschopnost zanalyzovat tyto dvě reality – konstruovanou a skutečnou – vedla ke kognitivní disonanci doprovázející Homo soveticus po celou dobu existence Sovětského svazu. Důsledkem kultury totálního pokrytectví, neschopnosti nebo často i neochotě buď kvůli strachu nebo pasivitě se postavit proti centralizovanému systému násilí a propagandy, se stalo formování hlavního rysu následujících generací sovětských lidí – dvojkolejnost myšlení s lehkým nádechem schizofrenie. I když lidé viděli, co se dělo ve skutečnosti, snažili se přizpůsobit své vědomí oficiální propagandě, aby nevypadli ze sociálního prostředí a stratifikované sovětské sociální hierarchie.⁴⁸ „*Totalitární systémy jsou odkázány na fikce. Neorientují se na skutečnost, ale na vysněný řád, který vynalezly.*“⁴⁹

Komunistická rétorika nejen že neodpovídala praxi, byla jí dokonce přímo opačnou. „Žijeme lépe, žijeme radostněji,“ prohlašoval Stalin. Stalinské ústavě se říkalo „nejdemokratičtější ústava světa“, všude se hlásilo o zlikvidování exploatace člověka člověkem, zároveň strach, podezření a nedůvěra pronikaly do vědomí obyvatelstva. Ve snaze zmírnit napětí ve společnosti a vysvětlit rozpor mezi sliby svobody za socialismu a masových represí vytvářel Stalin pomocí masmédií předváděcí soudní procesy nad bývalými členy stranického aparátu a názorně demonstroval, kdo nese zodpovědnost za všechny neúspěchy režimu. Předváděcí soudní procesy se také zaměřovaly na politickou legitimizaci masových represí, vybavení represivních orgánů vhodnými hesly a vštípení jistoty oprávněnosti činností NKVD obyvatelstvu. Represe se staly důležitým a funkčním instrumentem v rukou vůdce, pomocí kterého se dosahovaly určité společensko-politické a národně-hospodářské cíle.

5. Koncept sovětského lidu po XX. sjezdu

⁴⁸ https://lenta.ru/articles/2019/09/17/homo_stalinus/

⁴⁹ Budil, I.: *Moderní totalitarismus a síla politické imaginace*. In: *Totalitarismus : interdisciplinární pohled*. Západočeská univerzita, Plzeň 2005, s. 27

V předchozí podkapitole jsem uvedla několik charakteristických projevů režimu, o které se postaral Stali. Nejděsivějším z nich se nepochybně stalo vykonání masových represí, které zasáhly fakticky veškeré společenské vrstvy a dlouhodobě držely lidi v neslábnoucích spárech strachu. Jedním z hlavních negativních následků podobného pořádku se stalo totální odstranění systému policejních orgánů z ústavněprávního pole. Taková atmosféra způsobila ve společnosti extrémní napětí a ztrátu perspektivy své další existence. Proto změny v každodenním životě země, začínající v roce 1953, byly nemyslitelné bez obnovy a upevnění zákonitosti a právního pořádku.

Měsíc po Stalinově smrti zveřejnily hlavní sovětské noviny „Pravda“ článek „Sovětská socialistická zákonost“, kde bylo zdůrazněno: *„Nikdo nemá právo zpochybňovat sovětskou zákonost. Každý dělník, každý kolchozník, každý sovětský intelektuál může klidně a s jistotou pracovat s vědomím, že jeho občanská práva jsou pod spolehlivou ochranou sovětské socialistické zákonosti.“*⁵⁰

Prvním praktickým krokem v tomto směru se stal výnos Prezidia Nejvyššího sovětu SSSR „O amnestii“ v roce 1953, jehož iniciátorem byl Berija. Podle výnosu osvobození podléhaly osoby odsouzené za jakýkoliv přestupek k trestu odnětí svobody do 5 let. Amnestie se dotkla i osob odsouzených i na více než 5 let: od této chvíle měly trest zkrácený na polovinu. Nepatřily tam však přestupky zvláště těžké a nebezpečné pro socialistický režim, například kontrarevoluce, úkladná vražda, velké krádeže. Klíčovým pro výnos bylo přezkoumání zákonodárství SSSR a nahrazení trestní odpovědnosti za některé úřední, hospodářské a jiné méně nebezpečné přestupky administrativní a disciplinární mírou. Výnos „O amnestii“ byl prvním úderem po stalinskému represivnímu impériu. Přijetí výnosu mělo velice důležitý význam: téma striktního dodržování socialistické zákonosti se stalo oficiálně otevřené a populární. Diskuze se rozvinuly jak v policejních orgánech, tak i v odborné publicistice. Časopis „Socialistická zákonost“ tomuto tématu věnoval skoro všechna vydání od dubna do srpna 1953: *„Socialistická zákonost je na stráži práv a zájmů sovětského lidu“*, *„Ochrana občanských práv – důležitý úkol sovětského soudu a prokuratury“* – názvy publikací, jejichž autory byly vědci-právníci, vedoucí soudních orgánů a prokuratury.⁵¹ Taková změna přístupu k sovětskému lidu spolu s výnosem „O amnestii“ znamenala přehodnocování a

⁵⁰ Archiv novin „Pravda“ od 6. dubna 1953. Digitální zdroj <http://istmat.info/node/58075>

⁵¹ Pyžikov, A.: Destalinizace systému ochrany práv v SSSR během období chruščovovského tání, *Obščestvo i pravo*, 2003, №1 <https://cyberleninka.ru/article/n/destalinizatsiya-pravoohranitelnoy-sistemy-v-sssr-v-gody-hrushevskoy-ottepeli>

zpochybňování zákonnosti spousty soudních řízení a procesů nedávné minulosti a hlavně návrat čestné reputaci (bohužel v mnoha případech i posmrtně) desítkám tisíc sovětských občanů.

Jedním z nejdůležitějších výsledků takzvané změny politického paradigmatu tohoto období (ještě před osudovým XX. sjezdem KSSS) se stala obnova prokurátorského dohledu.

Likvidace Zvláštní porady, „trojek“ a jiných mimosoudních orgánů značně zvýšila role a význam prokuratury.⁵² Hlavní správa táborů – Gulag byla zrušena až v roce 1960, jednotlivé tábory přešly pod správu civilních ministerstev.

25. února roku 1956 generální tajemník Nikita Chruščov vystoupil s projevem „O kultu osobnosti a jeho následcích“, ve kterém mimo jiné se odsuzoval stalinský teror a represe. Bez ohledu na tajnost se tato zpráva rázem rozšířila: nejdříve mezi státy Východního bloku, pak byl text zveřejněn ve Spojených státech a oficiálně v SSSR. *„Je nepřipustné a odporuje duchu marxismu-leninismu vyzdvihovat jednu osobu, proměnit ji v nadčlověka s nadpřirozenými vlastnostmi podobnými vlastnostem nějakého boha. Takový člověk údajně všechno ví, všechno vidí, myslí na každého, může udělat všechno a je neomylný. Takové přesvědčení o jednom člověku, konkrétně o Stalinovi, se u nás mnoho let pěstovalo,“* řekl mimo jiné Chruščov.⁵³ Něco takového by se za Stalinova života nikdo neodvážil veřejně vyslovit. Právě z tohoto „tajného projevu“ se zahájila epocha nebyvalé svobody, která ovlivnila skoro všechny stránky života sovětského lidu.

„Jsou i návrhy jiného druhu, které byly předloženy, řekl bych z pozic školometských, a nikoliv tvůrčího přístupu k probíhajícím procesům; tak podle mínění některých soudruhů má být diktatura proletariátu zachována až do úplného vítězství komunismu. ... Nepřihlížejí k tomu, že v naší socialistické společnosti jsou dnes jen pracující třídy, které jsou zaměstnány v socialistické výrobě a jsou jednotné sociálně, politicky a ideově. Po úplném a definitivním vítězství socialismu v naší zemi už neexistuje půda pro diktaturu jedné třídy. Vůči které třídě vlastně u nás může být uplatňována diktatura? Takové třídy u nás neexistují. Tito soudruzi dále soudí, že když zůstal svazek dělnické třídy a rolnictva, musí zůstat i diktatura proletariátu. Tito soudruzi však nechápou, že dělnicko-rolnický svazek potřeboval diktaturu proletariátu k boji proti vykořisťovatelským třídám k socialistické přestavbě rolnického hospodářství a převýchově rolníků, k vybudování socialismu. S vyřešením těchto úkolů se svazek dělnické třídy a

⁵² Tamtéž

⁵³ Chruščov, N.: *O kultu osobnosti a jeho důsledcích*. Projev XX. sjezdu KSSS, 1956
http://lib.ru/MEMUARY/HRUSHEW/kult.txt_with-big-pictures.html

rolnictva úspěšně rozvíjí a upevňuje bez diktatury proletariátu v podmínkách socialistického všelidového státu...

Teze o přerůstání diktatury proletariátu ve všelidový stát, obsažená v programu, plně odpovídá tomu, co se děje v životě. Všelidový stát je zrozen životem a vyjadřuje naši linii v politické organizaci společnosti – všestranné rozvíjení demokracie. “⁵⁴

Klíčovou vnitropolitickou idejí Chruščova bylo odstoupení od ideologie „diktatury proletariátu“, která „ospravedlňovala“ krutosti občanské války a pak i stalinských represí, a nahrazení všelidového státu, jehož řízení by mělo přejít od státních a stranických orgánů k společenským organizacím jako odbory a komsomol, které by získaly právo zákonodárné iniciativy. Jinými slovy – od nomenklatury k občanům, ke všemu sovětskému lidu. Chruščov rozhodl uskutečnit úplnou změnu výkonného aparátu a přenechat odpovědnost na veřejné činitele. Začít se mělo od oblasti zdravotnictví, ochrany práce, sociálního pojištění, kultury po právního pořádku. Tak se zrodily národní družiny, veřejní zástupci soudních vyšetřovatelů, veřejní žalobci a obhájci, družstevní soudy, instituce přenechání na záruky pracovnímu kolektivu jako alternativa odnětí svobody. V rámci státního kurzu na „národovlastije“ neboli národní moc a samosprávu se zaváděla praxe všelidového projednání zákonů o práci, rozvoji systému vzdělání, systému kolchozů, státních důchodech a tak dále.

„Když mluvíme o tom, že v soutěžení dvou soustav – kapitalistické a socialistické – zvítězí socialistická soustava, neznamená to vůbec, že vítězství bude dosaženo ozbrojeným vměšováním socialistických zemí do vnitřních záležitostí kapitalistických zemí. Naše přesvědčení o vítězství komunismu se zakládá na tom, že socialistický způsob výroby má rozhodující přednost před kapitalistickým. Právě proto ideje marxismu-leninismu stále více pronikají do vědomí širokých mas pracujících v kapitalistických zemích, jako pronikly do vědomí milionů lidí v naší zemi a v lidově demokratických zemích. Věříme, že všichni pracující lidé na světě, jakmile se přesvědčí, jaké přednosti jim přináší komunismus, dají se dříve či později cestou boje za vybudování socialistické společnosti. Vždycky jsme tvrdili a tvrdíme, že nastolení nového společenského řádu v té či oné zemi je vnitřní věcí národů těchto zemí.“⁵⁵

Tento projev Chruščova znamenal změnu zahraničněpolitického kurzu Sovětského svazu a směr na oteplování vztahů s kapitalistickými zeměmi. Neznamenalo to samozřejmě konec studené války, ale

⁵⁴ Projev N. Chruščova na XXII sjezdu KSSS část IV „Rozvoj komunistických společenských vztahů a formování nového člověka“ bod II „Od státu diktatury proletariátu do všelidového státu“

⁵⁵ Projev N. Chruščova na XX sjezdu KSSS. Zdroj: Blaive Muriel: *Promarněná příležitost Československo a rok 1956*. Prostor, Praha 2001, str.32.

alespoň pokus o mírové soužití sovětského a kapitalistického bloku. Zároveň pro sovětské obyvatelstvo to byl jasný signál shora: neválčíme, ale soutěžíme.

Důsledkem této změny se jevílo pootevření „železné opony“. V roce 1956 navštívilo zahraniční země 560 tisíc lidí a během dvou následujících let ještě skoro dva miliony.⁵⁶ Na druhou stranu Sovětský svaz v roce 1956 vítal půl milionu zahraničních hostů. V roce 1957 Moskva uspořádala Světový festival mládeže a studentstva, pro sovětský lid se naskytl dříve nepředstavitelná možnost bezprostředně kontaktovat občany kapitalistických zemí. Znovuzahájení Moskevského filmového festivalu a vyhlášení Mezinárodní soutěže na počest Čajkovského byly také znamením změny politického a ideologického kurzu SSSR. Americká národní výstava posledních výkonů kapitalistického průmyslu byla otevřena Chruščovem a Nixonem osobně. Vznikaly nové časopisy a významně zeslábla cenzura. Chruščov osobně trval na tom, aby časopis „Nový svět“ zveřejnil povídku Solženicyna „Jeden den Ivana Děnisoviče“ o životě a podmínkách ve stalinských pracovních táborech. Umění, literatura a kinematografie přestaly fungovat jen v rámci stalinského socrealismu. Oslabení státní kontroly nad vědou napomohlo jejímu rozvoji, vrcholem čehož se stal rok 1961, kdy se stal Jurij Gagarin prvním člověkem ve vesmíru. Novým hrdinou sovětského lidu již nebyl vymyšlený tvrdě a oddaně pracující dělník Stachanov, nýbrž vědec, kosmonaut a inženýr. Signifikantním odrazem změn, mimo jiné i ve vědomí společnosti, se stal film režiséra Danělija „Chodím po Moskvě“, ve kterém postavy výjimečně neobětují vlastní život ve prospěch kolektivu a světlé budoucnosti, jelikož jsou zaneprázdňené užíváním si procházkami po Moskvě a mladím. Jednotlivec má svobodu natolik, že si může dovolit nebýt hrdinou-dělníkem, jako Stachanov, nezakrývat vlastním tělem německou střelnu pro vůdce, jak to udělal soldat Matrosov, ale žít si svůj běžný soukromý život jako obyčejný člověk se svými sny a plány, které nemají nic společného s pětiletkou nebo požárem světové revoluce.⁵⁷

Oslabení svěráků režimu a tendence otáčení k zákonnosti a právnímu státu shora povolily vzniku disidentských hnutí a samizdatu. Lidé vznášeli politické požadavky, vyzývali ke svržení komunistické diktatury a Chruščova osobně, k přechodu k multipartismu a parlamentní demokracii.

Na začátku praktické části své práce jsem popsala zavedení principu kolektivní odpovědnosti jako ve své podstatě nespravedlivého a destruktivního principu. Změna se naštěstí proběhla i zde: jako výsledek

⁵⁶ Orlov, I., Popov, A.: *Skrz "železnou oponu". Sovětská turistika 1955-1991*, VŠE, Moskva, 2016

Nemolyaeva, M., Chodorkov, L.: *Mezinárodní turistika: včera, dnes, zítra*, Moskva, 1985

Gorsač, E.: *Vystoupení na mezinárodní scéně: sovětská turistika chruščovské epochy na kapitalistickém Západě*, Antropolog, 2010

⁵⁷ <https://www.culture.ru/s/ottepel/>

liberalizace trestního zákoníku v souvislosti se „Základy trestního zákonodárství SSSR“ roku 1958 byl princip kolektivní odpovědnosti zrušen.⁵⁸

6. Závěr

Sovětský totalitarismus představuje režim, jehož hlavní svorkou byla kombinace reptilního strachu z jedné strany a religiozního jásání „nového člověka“ ze strany druhé. Legitimizace režimu spočívala na holém entuziasmu, který se živil aktivní všudypřítomnou propagandou a poskytováním vyčerpanému světovou a občanskou válkou, hladem a chudobou nové vize sebe sama jako průkopníků a bojovníků za lepší budoucnost. Poněvadž jedna věc je bytí obyčejným dělníkem s dostatečnou výplatou, podstatně jiná je cítit patřičnost k mesiášské třídě ozářené dějinami, obdařené speciální vnitřní silou, ozbrojené zvláštním vědomím, reprezentující v politickém a historickém měřítku mimořádnou proletářskou stranou, disponující jedině pravými znalostmi správné cesty. Podle Gentileho, na území bývalého Ruského impéria byl podniknut pokus „*vyřešit veškeré problémy lidstva na poli politickém prostřednictvím strategie založené na zjednodušujících a dogmatických formulacích, která je aplikována fanatiky a s použitím brutálního násilí*“.⁵⁹ Semena této ideologie byly zasazené do historicky pro nich připravené půdy. Spolu s ruským uvědomováním si sebe sama jako národu mesiášského, nesoucího světlo pravdy pro ostatní země a jdoucí svou vlastní cestou, charakteristickým rysem ruského národa je strach před státní mocí. V Rusku generace po generaci vyrůstaly v atmosféře životního strachu naprosté nezákonnosti. Strach skoval iniciativu, paralyzoval svobodnou vůli, způsobil paranoii a kognitivní disonance, když se v jednom člověku sžívaly dvě fobie – megalomanie a mánie pronásledování.

Reforma policejního systému měla zásadní význam pro formování nového obrazu post-stalinské společnosti. Ukončení masových represí a obnova elementárních forem zákonnosti byly nezbytné pro překonání chmurného dědictví 30. – 40. let. s jeho středověkým inkvizitorským duchem.

Smrt hlavního hybatele režimu Stalina a následný XX. sjezd KSSS přinesly přehodnocení dosavadního politického kurzu a změnu ve všech sférách sovětského života. Lidé se přestali *tolik* bát. I když represe ještě pokračovaly, vláda stále využívala komunistický politický

⁵⁸ Krylova, N.: *Trestní právo Ruska // Trestní zákonodárství periodu liberalizace společenských vztahů*. Pod redakci prof. Komissarova. Pravovoje prosveščenie, 1999. s. 186

⁵⁹ Gentile, E.: *Politická náboženství: mezi demokracie a totalitarismem*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2008, s. 32

mýtus ve svůj prospěch, je nutno podotknout, že se chruščovovské „tání“, kurz na sovětskou zákonnost a kritika stalinského kultu osobnosti jeví jako začátek konce sovětského politického náboženství. Systém sakralizované moci, vybudovaný Stalinem, byl schopen existovat jen v případě, kdyby apoštolové a příznivci uctívali a pokračovali v poslání svého proroka a drželi se jen na světlém jménu svých otců-zakladatelů. Změna konceptu sovětského lidu od diktatury proletariátu na všelidový stát sice dovolilo lidem vzpomenout si, jak se žilo bez neustálého třídního boje, ale zároveň vyvolalo ideologické zmatky. Kurz na destalinizace, otevření prostoru pro kritiku politického režimu a postupné uvolňování nepochybně bylo pro sovětskou společnost mimořádně nutné, což ovšem značně otřásl samotnými základy komunistického režimu/politického náboženství.

Mým úkolem bylo odpovědět na otázku, zda můžeme považovat totalitární komunistický režim v Sovětském svazu za politické náboženství, a prozkoumat změnu konceptu sovětského lidu v období stalinismu a po XX. sjezdu KSSS. Nahlížíme-li na sovětskou ideologii z pozice Hanse Maiera a na základě získaných poznatků moje odpověď zní – ano, jsem přesvědčena, že Sovětský svaz je nepochybným příkladem politického náboženství, kde se totalitární ideologie a antihumánní sociální experiment skloubily s ruským (a následně sovětským) národním vědomím, a výsledkem této fatální syntézy se staly katastrofické následky, které by měly sloužit jakýmsi očkováním pro budoucí generace.

7. Seznam literatury

Primární literatura

Maier, Hans: *Totalitarianism and Political Religions vol. I, vol. II, vol. III*. Abingdon-on-Thames: Routledge, 2004.

Maier, Hans: *Politická náboženství: totalitární režimy a křesťanství*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 1999.

Stenografické záznamy sjezdů KSSS, nařízení Politbyro CK VKP(b)

Archiv novin “Pravda”

Sekundární literatura

- Angarov, Alexandr: *Třídní boj v sovětské vesnici*. Moskva: 1929.
- Arendt, Hannah: *Původ totalitarismu*. Praha: Oikoymenh, 2013.
- Berďajev, Nikolaj: *Prameny a smysl ruského komunismu*. Moskva: Prostor, 2012.
- Berďajev, Nikolaj. *Říše ducha a říše císařova*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2005.
- Billington, James: *Russia in Search of Itself*. Woodrow Wilson Center Press with Johns Hopkins University Press, 2004.
- Budil, Ivo: *Moderní totalitarismus a síla politické imaginace*. In: Totalitarismus : interdisciplinární pohled. Západočeská univerzita, Plzeň, 2005.
- Conquest, Robert: *The harvest of sorrow: Soviet collectivization and the terror-famine*. Oxford University Press, 1986
- Erenburg, Ilja: *Den druhý*, Moskva, 1934
- Flood, Christopher: *Political Myth: A theoretical introduction*. Abingdon-on-Thames: Routledge, 2002.
- Gentile, Emilio: *Politická náboženství: mezi demokracie a totalitarismem*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2008.
- Gordon, Leonid, Klopov, Eduard: *Co to bylo? Úvahy o předpokladech toho, co se nám stalo ve 30 40. letech*. Moskva, Politizdat, 1989.
- Kaplan, Karel: *Nekrvavá revoluce*. Praha: Mladá fronta, 1993.
- Kortunov, Sergej: *Nacional'naja identičnost': postizhenie smysla*. Moskva: Aspekt-Press, 2009.
- Krylova, Natalya: *Trestní právo Ruska. Trestní zákonodárství periodu liberalizace společenských vztahů*. Pod redakci prof. Komissarova. Pravovoje prosveščenie, 1999.
- Levada, Jurij: *“Člověk sovětsky” : problém rekonstrukce výchozích forem*. Moskva, 2001.
- Orlov, Igor, Popov, Alexandr: *Skrz “železnou oponu” . Sovětská turistika 1955-1991*. Moskva: VŠE, 2016.
- Nemolyaeva, Margarita, Chodorkov, Leonid: *Mezinárodní turistika: včera, dnes, zítřka*. Moskva, 1985.
- Gorsač, Enn: *Vystoupení na mezinárodní scéně: sovětské turisté chruščovské epochy na kapitalistickém Západě*. Antropolog, 2010.
- Rubinstein, Boris: *Sovětskij zakon i socialističeskoje chozjajstvo*. Moskva, 1936.
- Sorel, Georges: *Reflections on Violence*. London: Dover Publications, 2004.
- Šerstobitov, Viktor: *Sovětský národ - nové historické společenství lidí*. California University: Mysl, 1975.

Starkov, Boris, Pavlov, Boris: *Opravdová historie RSDRP-RKP(b)-VKP(b). Krátký kurz.* Piter, 2010.

Voegelin, Eric: *Politická náboženství.* Praha: OIKOYMENH, 2015.

Odborné periodikum

Amanžolova, Dina: Sovětský národ - historická realita nebo fantom? *Věstník rossijskoj nacii*, 2014 vol.36 № 4

Grebenok, Michail: Sovětský lid: státní-politický konstrukt. *Analytika kulturologii*, 2011 № 21

Monastyrsky, Dmitrij: Civil Identity: Theoretical Approaches of the Research and the Forming Factors. *Humanities of the South of Russia*, 2017 vol. 23, №1

Pyžikov, Alexandr: Destalinizace systému ochrany práv v SSSR během období chruščovovského tání, *Obščestvo i pravo*, 2003 vol.1

Semedov, Sergej: Političeskije religii. *Vlast'* 2009 vol. 8

Vdovin, Alexandr: "Nové historické společenství" - teorie a praxe. *Voprosy nacionalisma*, 2012 vol. 12

Internetové zdroje

Naučnyj kommunizm, Slovník [on-line], pod redakcí prof.Rumjanceva, A.M. Moskva, Izdatěľstvo političeskoj literatury, 1983. Dostupné z Stenografické záznamy, projevy stranických činitelů, archiv novin "Pravda" - prostřednictvím istmat.info

Ústava roku 1936 - prostřednictvím <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1936.htm>

<https://www.culture.ru/s/ottepel/>

<http://www.tapemark.narod.ru/kommunizm/188.html>

<https://pravo.ru/story/206498/>

https://lenta.ru/articles/2019/09/17/homo_stalinus/